

Предмет: Історія України
Тема: Україна на початку ХХ століття.

Основні терміни; основні поняття:

- 1. МОДЕРНІЗАЦІЯ** (від фр. modernisation оновлення) — удосконалення, надання нового вигляду. Організований владою відсталої країни ряд реформ і перетворень з метою наздогнати розвинуті країни, зберігши при цьому владне становище провідних верств.
- 2. РЕФОРМА** (від латин. reformo — перетворюю, поліпшую) — політичне, економічне чи інше перетворення, що його здійснює влада заради зміцнення чинного ладу.
- 3. КОМПЕНСАЦІЯ** (від латин. compensatio — винагорода) — відшкодування, винагорода за що-небудь.
- 4. СЕРВІТУТ** (від латин. servitus (servitutis) — підпорядкованість, повинність) — у римському, а потім у феодальному та в праві деяких сучасних країн — обмеження права користуватися чужим майном, наприклад заборона проїзду через приватні володіння тощо.
- 5. АНТИГУМАННИЙ** — той, хто нехтує потребами людини, заперечує її цінність як особистості.
- 6. КАПІТАЛІЗАЦІЯ** - процес перетворення певної галузі господарювання на прибуткову шляхом активного вкладення капіталів для отримання прибутку.

Матеріал лекції:

1. Вплив аграрної реформи 1848 р. на розвиток економіки в західноукраїнських землях

Поразка революції 1848 р. в Європі забезпечила Габсбургам можливість подальшого панування над усіма складовими своєї «клаптикової імперії», включаючи й західноукраїнські землі. Проте незадоволення австрійської буржуазії, національне пробудження поневолених народів, поразки у війнах із сусідами все ж примусили офіційний Відень удатися до *модернізації* суспільно-політичного й економічного життя. Австрійський уряд, особливо після воєнних поразок, усвідомив: або в ході оновлення він наздожене провідні держави Європи, або втратить свої позиції та не втримає в покорі поневолені народи. Тому в 1860 р. (після поразки у війні 1859 р. з Францією та П'ємонтом) австрійський уряд змушений був розширити права національних регіонів і пообіцяти їм на майбутнє ще ширшу автономію. Національні провінції отримали право обирати свої законодавчі органи — крайові сейми. Щоправда, обрані в 1861 р. Галицький і Буковинський крайові сейми, відповідно до конституції, мали займатися тільки місцевими справами. Виборча система забезпечувала повне домінування шляхетства над буржуазією і селянами.

Якщо ж урахувати, що шляхетство Галичини та Буковини було не українським, стане зрозуміло, що проголошена рівноправність націй не визволила українців із національно-пригнобленого становища. Використовуючи свою кількісну перевагу, польська більшість і надалі отримала можливість ущемлювати українську національну культуру.

Зокрема, у 60-х роках ХІХ ст. польський сейм прийняв закон про навчання польською мовою в початкових і середніх школах. Польська утвердилася і як крайова урядова мова. Після поразки 1866 р. у війні з Пруссією австрійський уряд, поступившись вимогам угорської аристократії та буржуазії і в 1867 р., перетворив Австрійську імперію на дуалістичну (подвійну) Австро-Угорську монархію. Її територія ділилася на дві частини. Галичина й Буковина ввійшли до складу австрійської частини, а Закарпаття — до угорської.

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНИ в 50-х роках XIX ст.

Офіційно нова конституція проголошувала національну рівноправність у школах, державних установах і судах, а також «право на вільний розвиток». Однак фактично над українством, як і раніше, збереглася влада його поневолювачів.

Революційні події 1848 р., які охопили Австрію та багато інших країн Західної та Центральної Європи, спричинили скасування панщини в західноукраїнських землях. 18 березня 1848 р. парламент революційної Угорщини звільнив від неї селян Закарпаття. 17 квітня свободу від панщини та інших феодальних повинностей отримали селяни Галичини — «хлібної комори» Австрії. 1 липня 1848 р. дія цього закону поширилася й на Буковину.

7 вересня 1848 р. віденський парламент звільнив селян від примусової купівлі горілки та інших алкогольних напоїв, правом на виробництво яких володіли поміщики. Унаслідок *реформи* селянин, як і поміщик, мав право на володіння землею. Щоправда, селяни страждали від мало- та безземелля так само, як і раніше.

До того ж селянин ставав господарем свого наділу не безоплатно. Держава викупувала в поміщиків селянські землі, а селяни за це мусили, починаючи з 1858 р., сплачувати їй борг протягом 40 років.

Діаметрально протилежну політику проводив австрійський уряд щодо поміщиків. Аби максимально пом'якшити перехід до нових умов господарювання, уряд видавав їм *компенсацію* (відшкодування) за скасування панщини, тобто за втрату дармової робочої сили. Поміщики також звільнялися від опікунських обов'язків щодо селян на випадок стихійного лиха, епідемії тощо. Держава зберегла за ними *сервітутні володіння* — ліси, пасовища, луки та ін. За користування ними селяни повинні були сплачувати поміщикам значні кошти або ж відробляти за них.

Щоб захистити себе, 15 тис. сільських громад подали позови на землевласників до суду. Однак майже всі судові процеси виграли поміщики.

Подібний зміст мала й реформа на Буковині та Закарпатті, де звільняли від панщини із землею лише тих селян, які до реформи користувалися наділами з правом передачі їх у спадок. Тому більшість закарпатських селян після реформи не одержала землі взагалі або дістала невеличкі наділи, недостатні для забезпечення життєвих потреб їхніх сімей.

Поміщики зберегли свою земельну власність, а за наділи, надані ними в користування селянам, держава сплатила їм велику грошову компенсацію. Селяни ж змушені були повертати ці кошти державі, що призвело до різкого збільшення податків і різних поборів.

За початковим задумом, реформа мала на меті скасування феодальних відносин у сільському господарстві та утвердження замість них капіталістичних. Проте вона виявилася далекою від задуманого.

Селяни, аби сплатити податки та борг державі, утримувати власні господарства, прогнати свої сім'ї, змушені були орендувати в поміщиків орну землю, пасовища, сінокоси та інші угіддя. Не справляючись із безліччю труднощів, вони позичали хліб, дрова тощо. За це селяни і в пореформені роки виконували відробітки в поміщицьких господарствах.

Лише наприкінці XIX ст. в сільському господарстві вже використовувалася переважно вільнонайманаробоча сила. Її застосування поволі стимулювало розвиток поміщицьких і заможних селянських господарств.

В окремих господарствах поміщиків і заможних селян почала застосовуватися нова землеробська техніка: кінні сівалки, молотарки, віялки, парові плуги, локомотиви тощо. Однак розвиток капіталістичного виробництва відбувався повільно. Селянські господарства зазвичай не виходили за межі напівнатурального виробництва і з ринком мали лише епізодичні зв'язки. Основну частину товарної продукції на ринок постачали поміщицькі господарства. Проте до кінця століття вони так і не перетворилися на справжні товарні господарства.

2. Усвідомлення потреби модернізації царським урядом

У середині XIX ст. петербурзькі владні кола все глибше усвідомлювали, що економічне, соціальне й військове становище Російської імперії, ґрунтоване на підневільній праці кріпаків, стає все ненадійнішим. Адже ця праця була вкрай непродуктивною. Унаслідок цього поміщицькі господарства занепадали, селяни зубожіли. Сільське господарство не могло забезпечити виробництва тієї кількості продукції, що потребувала промисловість, яка саме переживала промислову революцію. З іншого боку, сільське населення не могло купити вже випущені промисловістю товари. Отже, торгівля, промисловість, міста та й саме сільське господарство не сприяли одне одному в загальному економічному розвитку. Навіть реакційні політичні діячі визнавали, що російська дійсність — це «згори — блиск, а знизу — гниль». Усю нікчемність тодішнього становища Російської імперії продемонструвала поразка в Кримській війні 1853-1856 рр.

Смерть царя Миколи I в 1855 р. послабила поліцейський репресивний режим у Росії і дала змогу заявити про необхідність соціально-економічних перетворень. До негайних змін спонукали й масові антикріпосницькі рухи, що розгорнулися тоді в Україні. Комплекс цих причин підштовхнув царя Олександра II негайно провести реформи «зверху», щоб не допустити революції «знизу». У 1856 р. він уперше офіційно заявив про необхідність ліквідації кріпацтва та закликав дворян проявляти в цьому ініціативу.

Проти кріпацтва виступила й ліберально налаштована інтелігенція, яка вважала його антигуманним (нелюдським) явищем. Твори Т. Шевченка й Марка Вовчка були суцільним звинуваченням кріпацької неволі. Проти кріпацтва виступали й заводчики та фабриканти. Адже воно надто обмежувало чисельність найманої робочої сили, призводило до підвищення ціни на неї. З іншого боку, безоплатна підневільна робота на поміщика позбавляла селянина можливості купувати товари. Тому кріпацтво стримувало розвиток промисловості, торгівлі й міст, через що буржуазія не могла успішно господарювати й багатіти.

Підготовка селянської реформи

За таких історичних обставин прогресивні суспільні верстви й влада усвідомили необхідність модернізації всіх сфер суспільного життя і насамперед звільнення селян із кріпацтва. У 1857 р. створювалися особливі губернські комітети для підготовки проекту

селянської реформи. З наступного року всі проекти, надіслані з губерній, почали розглядати й редагувати Головний комітет і Редакційна комісія, якими керував особисто Олександр II.

Інтереси українських поміщиків найбільше задовольняв полтавський проект. Полтавські поміщики пропонували звільнити селян із меншими, аніж у них були, земельними наділами, узявши при цьому з них викуп за землю. Прив'язавши селянина до невеликого класика власної землі, поміщики створювали для нього такі умови, за яких він перетворювався на наймита з наділом. Заради свого виживання селянин мусив би обов'язково орендувати землю на умовах, продиктованих землевласником.

Скасування кріпацтва

Наслідком проведеної роботи стало «Положення», підписане царем 19 лютого 1861 р., та офіційний «Маніфест» про скасування кріпацтва. Зміст цих документів був обнародований в Україні протягом 9 березня — 2 квітня. У «Маніфесті» стверджувалося, що реформа покликана полегшити долю селян і проголошувалося, що вони звільняються від особистої та судової залежності від поміщика. Учорашнім кріпакам надавалося право займатися торгівлею, купувати та продавати майно, за власним бажанням одружуватися, віддавати в науку дітей.

Одночасно реформа проводилася так, щоб максимально врахувати інтереси поміщиків. Вона повністю зберегла поміщицьке землеволодіння і навіть збільшила його розміри та покращила якість земельних площ поміщиків. Адже за умовами земельної реформи поміщик отримував право впродовж двох років самовладно визначати розміри земельних наділів, із якими селяни мали звільнитися. Звичайно ж поміщики віддавали селянам землю гіршої якості, а подекуди й взагалі непридатну для землеробства. До того ж наділ міг складатися з кількох окремих ділянок у різних місцях. Селян позбавили можливості користуватися пасовищами, луками, лісами та іншими угіддями. Зовсім без землі були звільнені дворові селяни, які мусили два роки відпрацювати на поміщика або заплатити йому оброк. Після цього їх фактично викидали на вулицю без засобів для існування. Зрештою, це призвело до того, що внаслідок реформи 1861 р. українські селяни втратили майже 20 % загальної площі земель, які раніше були в їхньому користуванні.

Проте й ці урізані наділи селяни мали викупити. Поміщики аж ніяк не вважали, що селяни за них «давно вже відробили», як вважали учасники «Київської козаччини». Викупити землю було надзвичайно складно. Адже поміщики, скориставшись ситуацією, установили викупні ціни набагато вищі від реальних. На Лівобережжі викупні платежі перевищували передреформені ціни на землю в 1,5-2,5 рази. За землю загальною вартістю 648 млн рублів поміщики встановили плату 867 млн рублів. Селяни виплатили поміщикам 20 % від визначеної ціни. Решту 80 % сплачувала поміщикам держав. Ці гроші розглядалися як позика селянству і мали бути повернуті державі. Так селяни потрапили в боргову кабалу до держави на довгі 49 років. За 1862-1906 рр. колишнім кріпакам довелося сплатити понад 1,5 млрд рублів. При цьому уряд уважав, що селяни не повністю повернули свій борг державі.

3. Зміни в сільському господарстві. Капіталізація

Після реформи 1861 р. в Україні відбувався перехід від феодального до буржуазного володіння землею. Селяни ставали власниками своїх земельних наділів. Земля перетворилася на предмет купівлі-продажу. Це привело до того, що поміщики, які були нездатні господарювати, почали продавати свої земельні володіння, а купували землю заможні селяни та купці. Лише за останню чверть XIX ст. заможні селяни збільшили площі своїх земель майже в 4 рази.

Реформа 1861 р. також створила умови для перетворення робочої сили селянина на товар. У ході цих перетворень сільське господарство та економіка перейшли на ринкові відносини. Так було закладено основи *капіталізації* сільського господарства, унаслідок

чого виникли широкі можливості вкладати кошти в сільськогосподарське виробництво для отримання прибутків.

Шляхом капіталізації розвивалися успішні магнатські й поміщицькі господарства, які перетворювалися на великі сільськогосподарські підприємства, де використовувалася наймана праця. Вони ставали подібними до агрофірм, які на базі власних маєтків організовували пруські поміщики, через що цей шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві отримав назву пруський. На капіталістичні господарства фермерського типу поступово перетворювалися господарства заможних селян. Такий шлях розвитку капіталізму на селі отримав назву американський.

Виникнення капіталістичних господарств сприяло застосуванню новітніх знарядь праці та машин. У таких господарствах були механізовані більшість видів сільськогосподарських робіт: сівба, жнива, обмолот, віяння. Особливо це було помітно на Півдні та Правобережжі, де рівень механізації різних видів робіт випереджав інші українські губернії в 1,5-4 рази. Найбільший попит мали парові двигуни, жниварки, молотарки, віялки. Застосування машин вело до підвищення продуктивності праці й товаризації заможних господарств.

Ринкові товарно-грошові відносини

Розвиток капіталістичних відносин щораз глибше втягував поміщицькі й селянські господарства в товарно-грошові відносини. Почали розширюватися площі під посіви таких основних товарних культур, як пшениця та ячмінь, які користувалися найбільшим попитом на міжнародному ринку. Наприкінці XIX ст. українська пшениця становила 90 % експортованого зерна з Російської імперії. Незважаючи на те, що в 90-х роках XIX ст. сільське господарство Європи через постачання дешевого зерна з Північної Америки й Аргентини охопила економічна криза, Україна вирощувала 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи.

Потреби українського та світового ринків сприяли все ширшому виробництву технічних культур, насамперед картоплі та цукрових буряків на Правобережжі та Харківщині. На Полтавщині й Чернігівщині вирощували тютюн. На півдні України селяни сіяли льон-кудрявець, з якого виготовлялася олія. Наприкінці XIX ст.) замість нього все частіше висівали нову олійну культуру — соняшник.

Питання до матеріалу теми:

1. Чи позначилося на процесі об'єднання західноукраїнських земель перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію?
2. Чому звільнення селян Західної України від панщини не привело до швидкого розвитку капіталістичних відносин у селі?
3. Доведіть колонізаторську сутність промислової політики уряду Австро-Угорщини щодо України.
4. Чим пояснити промислове відставання Західної України протягом другої половини XIX століття?
5. Охарактеризуйте процес капіталізації сільського господарства.
6. Як розвиток товарно-грошових відносин в Україні позначився на її участі в міжнародному поділі праці?
7. Поясніть сутність модернізації на прикладі здійснення селянської реформи.

Поміркуємо:

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 р. В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Пригадайте з історії середніх віків, чому так сталося, що землі, на яких споконвіку жили й господарювали селяни, стали власністю сеньйорів, бояр, магнатів, шляхтичів. Як було потрібно звільняти селян, аби відновити історичну справедливість?

Відповіді надсилати викладачу ЖАДК НТУ Липко Т.В. на електронну адресу: